

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

MECELLE ŞÂRİHİ ALİ HAYDAR EFENDİ'NİN ŞURÛT İLMİNE DAİR ESERLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

AN ANALYSIS OF ALİ HAYDAR EFENDİ'S, THE COMMENTATOR OF MAJALLA,
BOOKS ON ILM AL-SHURÛT

Ayşe AKTAŞ

Araştırma Görevlisi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı,
ayseaktas@bayburt.edu.tr, orcid.org/ 0000-0002-5334-5470, Bayburt Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Kat:1 No: 122

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 22 Nisan 2020 / 22 April 2020
Kabul Tarihi / Accepted: 23 Haziran 2020 / 23 June 2020
Yayın Tarihi / Published: 25 Temmuz 2020 / 25 July 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Güz / July – Autumn 2020
Cilt / Volume: 6, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 765-790.

Cite as / Atıf: Aktaş, Ayşe. “Mecelle Şârihi Ali Haydar Efendi'nin Şurût İlmine Dair Eserleri Üzerine Bir İnceleme [An Analysis of Ali Haydar Efendi's, The Commentator of Majalla, Books on Ilm al-Shurût]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 6/2 (Temmuz/July 2020), 765-790.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

* Bu makale, 2017 yılında tamamlanan yüksek lisans tezimizin ilgili bölümünün gözden geçirilmiş şeklidir (Osmanlılar'da Şurût İlmî: Ali Haydar Efendi Örneği, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi SBE, s. 74-119).

Öz

Bu makalede son devir Osmanlı hukukçularından olan Küçük Ali Haydar Efendi'nin (ö. 1354/1935) şurût ilmine dair yazdığı eserler incelenecektir. Ali Haydar Efendi Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş büyük bir hukukçudur. O, devlette üstlendiği birçok hukukî vazifenin yanı sıra İslâm hukukuna dair birçok eser kaleme almıştır. Yazdığı bu eserler hukuk ilmine birçok katkı sağlayıp ardından gelen hukukçular için de ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca Ali Haydar Efendi hem medrese kökenli bir âlim hem de Tanzimat sonrası kurulan eğitim kurumlarında yetişmiş bir hukukçudur. Ali Haydar Efendi'nin eserleri tüm bu hususlar dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Ali Haydar Efendi'nin bu makalede inceleyeceğimiz eserleri şurût ilmine dair kaleme alınmış son eserlerdir. Bu eserler *Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi* ve *Kitâbü'l-mebâhisi'l-mühimme fi't-tatbikât-ı şer'iyye ve'l-hukukîyye*dir. Bunlardan *Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi* daha önce yazılmış olup diğer eserin temelini teşkil etmektedir. Bu kitap, Ali Haydar Efendi'nin medresetü'l-kudâtta verdiği tatbikât-ı şer'iyye dersinde ders kitabı olarak okuttuğu bir eser özelliği taşımaktadır. Diğer eseri olan *Kitâbü'l-mebâhisi'l-mühimme fi't-tatbikât-ı şer'iyye ve'l-hukukîyye* ise Ali Haydar Efendi'nin uzun yıllar üzerinde çalıştığı ve tatbikât alanına (Ali Haydar Efendi döneminde şurût ilminin adı tatbikât olmuştur) dair orijinal bilgilerin yer aldığı ve de şurût ilmine dair kaleme alınan son kitaptır. Bundan ötürü Osmanlı döneminde şurût ilminin Ali Haydar Efendi ile sona erdiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Şurût İlmî, Ali Haydar Efendi, Kitâbü'l-Mebâhis, Tatbikât, Osmanlı.

Abstract

In this article, I will analyze Ali Haydar Efendi's (d. 1354/1935) books on ilm al-shurût. Ali Haydar Efendi was one of the great legal experts who was trained in the last period of Ottoman Empire. He wrote several books on Islamic law in addition to his juridical services in the State. His books have made significant contributions to the science of law and have been an inspiration to the following legal experts. Besides, Ali Haydar Efendi was both trained in madrasa and educational institutions which were established after the Tanzimat. Ali Haydar Efendi's books should be evaluated by considering all these aspects. The books that I will analyze in this article are the last books written in the field of ilm al-shurût. These books are *Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi* (*Tatbikât-ı Şariyyah Coursebook*) and *Kitab al-Mabahis al-Muhimmah fi't-Tatbikât aş-Şariyyah va'l-Hukukîyyah*. From these books *Tatbikât-ı Şariyyah Coursebook* was written earlier and this was the base of the other book. This book was the coursebook for the lesson of Tatbikât aş-Şariyyah which was lectured by Ali Haydar Efendi in madrasah al-qudat. Ali Haydar Efendi had studied on his other book *Kitab al-Mabahis al-Muhimmah fi't-Tatbikât aş-Şariyyah va'l-Hukukîyyah* for many years. This book contains original information about tatbikât (tatbikât was the name of ilm-al-shurût in the time of Ali Haydar Efendi) and so this book is the last book written about ilm al-shurût. That is, ilm al-shurût ended in the Ottoman period with Ali Haydar Efendi.

Key Words: Islamic Law, Ilm al-Shurût, Ali Haydar Efendi, Kitab al-Mabahis, Tatbikât (Practice), Ottoman.

Extended Abstract

İlm al-shurūt, which is a document editing or documentation science, was established as an independent science in one hundred twentieth year of Hegira by Abdallah b. Şübrüme. From its establishment to the last period of Ottoman Empire, many books were written about ilm al-shurūt. However, the books that were written by Ali Haydar Efendi have particular importance because they are the last works in this field. Ali Haydar Efendi who known as The Commentator of Majalla was one of the great legal experts lived in the last period of Ottoman Empire. He wrote several books on Islamic law in addition to his juridical services in the State. Besides, Ali Haydar Efendi was both trained in madrasa and educational institutions which were established after the Tanzimat. Ali Haydar Efendi's books should be evaluated by considering all these aspects. Also, the survey of ilm al-shurūt in Ottoman Empire was different from its former form. For, ilm al-shurūt had changed constantly in Ottoman Empire, from its establishment to its dissolution. This change had many sides. Changes realized in the books, courts and notary transactions were some of them. Above all, it should be known that the ilm al-shurūt was very different before and after Tanzimat. In addition to this, the books that were written about ilm al-shurūt in early period of Ottoman were written like classical shurūt books and this science's name has been ilm al-shurūt. In the upcoming years, the shurūt books named as "sak macmuas", ilm al-shurūt as "ilm al-sukūk", "ilm al-sukūk has changed as "Tatbikât-ı Şariyyah" during the last period of Ottoman Empire in which Ali Haydar Efendi lived. For instance, madrasah al-qudat curriculum had Tatbikât-ı Şariyyah Course during Ali Haydar Efendi's lifetime.

In this article, I will analyze Ali Haydar Efendi's one of the books on ilm al-shurūt, Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi (Course of Tatbikât-ı Şariyyah). This book was the coursebook used by Ali Haydar Efendi in madrasah al-qudat during the Tatbikât-ı Şariyyah courses. The other book written by Ali Haydar Efendi on ilm al-shurūt was Kitab al-Mababis al-Muhimmah fi't-Tatbikât aş-Şariyyah va'l-Hukukıyyah. Among these, Course of Tatbikât-ı Şariyyah was written earlier and was the base of the other book. Ali Haydar Efendi had studied on his other book, Kitab al-Mababis al-Muhimmah fi't-Tatbikât aş-Şariyyah va'l-Hukukıyyah, for many years. This book contains some novel ideas about tatbikât (tatbikât was the name of ilm al-shurūt in the time of Ali Haydar Efendi) and was the last book written about ilm al-shurūt. That is, ilm al-shurūt ended in the Ottoman period with Ali Haydar Efendi. Ali Haydar Efendi begins The Coursebook Tatbikât-ı Şariyyah by saying that knowledge (ilm) comes first and action or tatbikât comes after and he separates the book into five chapters. Topics of these chapters are like following: In the first chapter, general issues about tatbikât are explained. In second chapter, some issues that the documents must contain are analyzed. The third chapter gives some information about the things that render documents deficient and defective. The fourth chapter is about the documents that are given to fatwabane and disaffirmed. The fifth chapter is about the critics of the proceedings to be executed by establishing a court in the classroom. In the other book, Kitab al-Mababis al-Muhimmah fi't-Tatbikât aş-Şariyyah va'l-Hukukıyyah, there are eleven topics. These eleven titles are like following: The necessity of tatbikât, definition of tatbikât and its parts, terms about documents, factors of ilm al-shurūt, procedure of cases and its writing style, duty and authority of Şariyyah and Niẓamiyyah courts, writing style of documents, execution and appeal of cases, reasons for the defection of şariyyah documents, some explanations by fuqaha on defective documents and some documental examples edited in Ottoman period. This book hasn't been recognized by researchers who study Ali Haydar Efendi's works. My research on literature showed me that some information is available in an article about Ali Haydar Efendi's life but this information is unsatisfactory. In this article, the existence of this book is confirmed, and its importance is revealed.

Giriş

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren uygulanan hukukî işlemlerin yazıya geçirilmesi faaliyeti, zaman içerisinde müstakil bir ilmin konusu olmuştur. İlm-i şurût olarak adlandırılan bu ilim dalı, ilk olarak fûru fıkıh kitaplarının kitabü'ş-şurût başlığı altında incelenirken, hicri üçüncü asırdan itibaren, şurût ilmine dair müstakil eserler yazılmış ve bu alana dair geniş bir literatür oluşmuştur. Kısaca belge düzenleme ilmi olarak ifade edebileceğimiz şurût ilmi, günümüzdeki noterlik müessesesinin İslam hukukundaki karşılığı olmakla birlikte, şurût ilminin kapsamı noterlikten daha geniştir.

Osmanlı döneminde ise şurût ilmi birçok husus açısından önceki dönemlerden farklılık arz etmektedir. Ayrıca Osmanlı dönemi kendi içerisinde Tanzimat öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı döneme ayrılmaktadır ve her iki dönem arasında şurût ilmine dair önemli farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Mesela Osmanlı döneminde yazılan şurût eserlerine “sak mecmuaları” şurût ilmine de “sukûk ilmi” adı verilmiştir. Sukûk ilmi de Ali Haydar Efendi'nin yaşadığı Tanzimat sonrası dönemde “tatbikât-ı şer'iyye” adını almıştır. Osmanlı döneminde kaleme alınan sak mecmualarını önceki dönemlerde yazılan şurût eserlerinden ayıran temel özellikler, sak mecmualarında şurût ilminin teorik tartışmalarına, belge düzenlenen meselenin fikhî hükmü ile ilgili farklı görüşlere yer verilmemesi ve belgelerin dilinin Türkçe'ye dönüşmesidir. İlk örnekleri Arapça olan sak mecmualarının dili, mahkemelerde belgelerin Türkçe tanzim edilmesiyle birlikte Türkçeleşmiştir. Ayrıca Arapça'dan Türkçe'ye geçiş döneminde her iki dilde yazılan belgelere yer verilmesi belgelerin uzamasına neden olmuştur. Bu dönemde kaleme alınan eserlerde belgelerin çoğunluğunu ilâm ve hüccetler teşkil etmiş, konuların tasnifinde de farklı sıralamalar tercih edilmiştir. Mesela bazı kitapların tasnifinde fıkıh kitaplarının bölüm başlıklarına uyulmuş bazısında ise farklı bir yol takip edilmiştir. Makalemizin konusu olan son devir Osmanlı hukukçusu ve Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi'nin şurût ilmine dair eserleri, Osmanlı'da şurût ilmi bağlamında ele alınıp incelenecektir. Bu bağlamda Ali Haydar Efendi'nin eserleri tek tek incelenip ardından Osmanlı döneminde yazılan diğer eserlerle mukayese edilecektir.

1. Ali Haydar Efendi'nin Şurût İlmine Dair Eserleri

Ali Haydar Efendi'nin¹ şurût ilmine dair iki eseri vardır. Birinci eserinin adı “Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi” ikincisinin ise “Kitâbü'l-mebâhisi'l-mühimme fi't-tatbikâti'ş-şer'iyye ve'l-

¹ Ali Haydar Efendi 1269/1853 yılında Batum'da doğmuştur. Babası Dardağanzâde Mehmet Efendi uzun yıllar İstanbul'da müderrislik yapmış, ilk Kanun-i Esasî'yi hazırlayan heyette yer almış, Medine ve İzmir kadılığı vazifesinde bulunmuş ve Anadolu kazaskerliği yapmıştır. Dedesi de Batum'un ileri gelen kişilerinden Osman

hukûkiyye”dir. Bu iki eser birbirinden bağımsız olmayıp ikinci kitap ilk yazılanın genişletilmiş halidir.² Ali Haydar Efendi ikinci eserin önsözünde eserlerinin yazılışıyla ilgili şunları söylemektedir:

“Medresetü’l-kudâtın cedvel-i durûsuna Tatbikât-ı Şeriyye ve’l-Hukukiyye dersi ilave ve bunun tedrisini ilk defa abd-i âcize ihale edilmişti. O sıra fetva emanetinde bulunduğumdan gayri matbu’ mühim şurût kitaplarını ve kütüb-i fihhiyenin “Kitâbü’l-Mehâdir ve’s-Sicillât” mebâhisini tedkik ve mütalaa ve ol zaman esbâb-ı mufassala ile nakz olunan bazı ilâmât-ı şer’iyyeyi ilave ederek müsta’cilen bir eser meydana getirmiş Ceride-i İlmiyye’ye ilave suretiyle neşr edilmiş ve medrese-i mezkûre talebesine tevzi’ edilmekte bulunmuş idi. Bundan sonra altı sene daha tedriste ve bu vesileyle mezkûr eseri tevsi’ ve tersi’de devam ve mebâhisini taksimde ikdam ettiğim cihetle bu kere müstakillen kitap

Efendi’dir. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yaşamış meşhur hukukçulardan olan Ali Haydar Efendi, babasına nispetle Hocazâde, Emin Efendizâde ve Hoca Emin Efendizâde olarak, ailesine nispetle de Dardağanzâde olarak bilinmektedir. Kendisiyle aynı dönemde yaşamış *Usûl-i Fıkıh Dersleri*’nin müellifi olan Büyük Ali Haydar Efendi’yle karıştırılmaması için yaşça küçük olduğundan Küçük Ali Haydar Efendi diye anılmaktadır. Ali Haydar Efendi üç önemli müessesede görev yapmıştır. Bunlar yargı, yükseköğretim ve fetva emniyetidir. Bunların yanı sıra Ali Haydar Efendi kısa bir süreliğine adalet bakanlığı görevinde bulunmuştur. Ali Haydar Efendi ilk adlı görevine 27 yaşındayken Burdur kadılığına atanarak başlamıştır. Kadılık görevinin yanı sıra Mekteb-i Hukuk, Medresetü’l-Kudât ve Mülkiye (günümüzdeki Siyasal Bilgiler) Mektebi gibi çeşitli yükseköğretim kurumlarında da uzun yıllar görev yapmıştır. Ali Haydar Efendi’nin Osmanlı’nın yükseköğretim kurumlarında uzun yıllar boyunca devam eden öğretim hayatının en verimli tarafı hiç kuşkusuz verdiği dersler ve yazdığı eserlerdir. Ali Haydar Efendi ilk olarak 1883 yılında Hukuk Mektebinde Mecelle ve Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye’nin Ameliyât-ı Tatbikiyesi derslerini vererek müderrislik hayatına adım atmıştır. Kaynaklarda Hukuk Mektebi’nde otuz yıl görev yaptığı belirtilmekle beraber, görev süresinin kesintisiz olup olmadığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ali Haydar Efendi’nin görev yaptığı bir diğer yükseköğretim kurumu ise Medresetü’l-Kudât’tır. Ali Haydar Efendi bu medresede beş yıl boyunca Mecelle, Ahkâm-ı Evkâf, Kavânin ve Tatbikât-ı Şer’iyye derslerini okutmuştur. Ali Haydar Efendi Mülkiye mektebinde ders vermeye, buranın müderrisi olan Atıf Efendi’nin vefat etmesinin ardından 1898 yılında başlamıştır. On bir yıl süreyle burada Mecelle ve arazi hukuku dersi okuttuktan sonra 1908 yılında görevinden istifa etmiştir. Ali Haydar Efendi, ardında birçok eser bırakmış velûd bir âlimdir. Ali Haydar Efendi vefatından birkaç ay önce Arsebük soyadını almıştır. Ali Haydar Efendi 14 Eylül 1935 yılında İstanbul’da vefat etmiştir, kabri Eyüp’tedir. ² Ali Haydar Efendi’nin hayatıyla ilgili yapılmış çalışmalarda, eserleriyle ilgili bölümlerde sadece *Tatbikât-ı Şer’iyye Dersi* adlı kitabı hakkında bilgi verilmektedir. *Kitâbü’l-mebâhisi’l-mühimme fi’t-tatbikâti’s-şer’iyye ve’l-hukûkiyye* ile ilgili ise sadece bir makalede kısa bir bilgi yer almaktadır. İncelemelerimize göre İsmail Narin’e ait “Ali Haydar Efendi’nin Hayatı İlmi Şahsiyeti ve Eserleri” adlı yüksek lisans tezinde ve “Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Ali Haydar Efendi’nin Hayatı, Hukukçuluğu ve Eserleri” adlı makalesinde ikinci eserden hiç bahsedilmemektedir. Hacı Mehmet Günay’a ait “Son Devir Osmanlı Hukukçusu Küçük Ali Haydar Efendi (1853/1935): Hayatı, İlmi Faaliyetleri ve Eserleri” adlı makalede de söz konusu esere dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. M. Sadi Çöğenli tarafından hazırlanan “Ali Haydar Efendi Bibliyografyası: Hoca Emin Efendizade” adlı biyografide de bu esere dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Hatta bazı çalışmalarda böyle bir eserin Ali Haydar Efendi’ye nispet edildiğini fakat hiçbir yerde bu esere rastlanılmadığına yönelik bilgiler verilmektedir. İncelemelerimiz sonucunda, ikinci esere dair bilginin sadece Ali Aslan Topçuoğlu’nun “Mecelle Şârihi Ali Haydar Efendi’nin Hayatı ve Hukukçuluğu” adlı makalesinde yer aldığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak Ali Haydar Efendi’ye ait son derece önemli olan bu eser yıllarca fark edilememiştir.

şeklinde neşr olunacak mertebeye vasıl olduğu kanaati hâsıl olduğundan *el-Mebâhisi'l-mühimme fi't-tatbikâti's-şer'iyye ve'l-hukûkiyye* ismiyle tevsîm ve meydanı intişara vaz' edilmiştir.”³

Ali Haydar Efendi'nin ifade ettiği üzere birinci eser dar bir zamanda, aceleyle kaleme alınmış bir ders kitabı iken, ikinci kitap uzun bir zamana yayılarak, çok daha ayrıntılı bir şekilde ve “tatbikât” alanına dair yazılmış ilk eser olarak telif edilmiştir. Makalemizde sırasıyla bu kitaplar tanıtılacak ve aralarındaki farklara işaret edilecektir.

1.1. Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi

Bu eser Ali Haydar Efendi'nin kitabın başında belirttiği üzere Medresetü'l-Kudât'ta okuttuğu ders notlarının bir araya getirilmiş halidir. Eser 134 sayfadan müteşekkil olup 1333/1917 yılında İstanbul'da Matbaa-i Amire'de basılmıştır. Eserin başında Ali Haydar Efendi önce ilim sonra amel yani tatbikât gelir demektedir ve bu eserin içeriğini beş bölüme ayırmaktadır. Birinci bölümde Ali Haydar Efendi tatbikât hakkındaki genel meseleleri açıklamaktadır. İkinci bölümde vesîkaların ihtiva etmesi gereken bazı meseleler incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise vesîkaları eksik ve hatalı yapan şeyler hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü bölüm son zamanlarda fetvahaneye verilir nakz edilen vesîkalar hakkındadır. Beşinci bölüm ise sınıfta mahkeme teşkil edilerek icra olunacak muhâkemât hakkındaki eleştirilere dairdir.

1.2. Kitabü'l-Mebâhisi'l-Mühimme fi't-Tatbikâti's-Şer'iyye ve'l-Hukûkiyye

Ali Haydar Efendi'nin bu eseri de diğeri gibi Medresetü'l-Kudât'ta okuttuğu Tatbikât-ı Şer'iyye dersinin takrirlerinden oluşmaktadır, fakat bu eser diğerinden çok daha geniş kapsamlı olup daha ayrıntılıdır. İki eser birbirinden bağımsız olmayıp, ikinci eser aslında birinci eserin genişletilmiş versiyonu olduğu için inceleme ve mukayeseler ikinci eser üzerinden yapılacaktır.

İkinci eser 1340/1924 yılında İstanbul'da Şirket-i Mürettebiyye Matbaası'nda basılmış olup 295 sayfadır. Bu eser on bir bölümden oluşmaktadır. Eserde genel anlamda teoriden ziyade pratiğin önemi vurgulanmaktadır. Ali Haydar Efendi tatbikâti “maddiye” ve “ilmiyye” şeklinde ikiye ayırmakta fakat sadece “tatbikât-ı ilmiyye” hakkında bilgi vermektedir. Ali Haydar Efendi eserini yazarken tespit ettiğimiz şu yirmi altı kaynaktan istifade etmiştir: 1- Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm şerhu mecelleti'l-ahkâm*, 2- Ankaravî Mehmed Efendi, *Ankaravî fi'd-dava* 3- Aynî, *Şerhu'l-Buhârî*, 4- Serahsî, *el-Mebâhisi'l-Mühimme*, 5- Ebussuud Efendi, *Fetâvâ Mecmûası*, 6- Kudurî, *el-Muhtasar*, 7- Velvalicî, *Fetava'l-Velvalicî*, 8- Şurunbulali, *Vâdihü'l-bucce li'l-udûl an*

³ Ali Haydar Efendi, *Kitabü'l-mebâhisi'l-mühimme fi't-tatbikâti's-şer'iyye ve'l-hukûkiyye* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1340), 2.

haleli'l-hucce ve yelha risâletü teyessürü'l-alâm li cevâbi't-tabkâm, 9- Ferîdüddin Âlim b. Alâ Enderpetî Dihlevî Hindî, *Fetava't-Tatarhaniyye*, 10- *Fetava'l-Alemgiriyye/Fetava'l-Hindiyye*, 11- Ebu'l-Abbas Şhabeddin Ahmed b. Muhammed Hamevî, *Fi'l-kaşa ve ale'l-eşbah fî evâhiri'l-kudât*, 12- Hüsrev Mehmed Efendi Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi gururi'l-abkâm*, 13- İbn Maze, *el-Muhâtü'l Burbanî*, 14- İbn Nuceym, *Risale fî'l-mes'ele min kitâbi'd-dava*, 15- İbn Hümam, *Fethu'l-Kadîr*, 16- İftiharüddin Tahir b. Ahmed b. Abdürreşid Buharî, *Hülâsatü'l-fetâvâ*, 17- Mahmud Hamza Efendi, *el-Ferâidü'l-behiyye fi'l-kavâ'id ve'l-fevâidü'l-fıkhiyye*, 18- Mahmud Hamza Efendi, *Risale an halelâti mehâdir ve's-sicillât*, 19- Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz, *Reddii'l-muhâtâr ala dürri'l-muhâtâr*, 20- Muhammed Hibetullah Muhammed Tacî, *Şerhu'l-eşbâh ve'n-nezâir*, 21- Şemseddin Muhammed b. Hüsameddin el-Horasanî Kuhistanî, *Kubistanî*, 22- Şeyh Bedreddin, *Camîu'l-Fusûleyn*, 23- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 24- Celaleddin Devvânî, *Şurâtu Celâlî*, 25- Tarablusî, *el-İs'âf fi abkâmi'l-evkâf*, 26- Ubeydullah b. Mes'ud b. Mahmûd Buharî Mahbubi Sadrüşşeria, *Şerhu't-tavdih ala Tenkâh*.

Eserin muhtevasını inceleyecek olursak eser bir mukaddime ve on bir bölümden müteşekkildir. Sırasıyla kitapta yer alan bölümler ve konular şunlardır: 1- Tatbikâtın lüzumu beyanındadır, bu bölümde tatbikâtın neden gerekli olduğu örneklerle açıklanmaktadır. 2- Tatbikâtın tarif ve taksimi beyanındadır. Bu bölümde tatbikâtın ne ve kaç çeşit olduğu hakkında bilgi verilmektedir. 3- Vesâik hakkındaki istilâhât beyanındadır. Bu bölümde belge çeşitleri ve bunlarla ilgili terimler açıklanmaktadır. 4- İlm-i şurûtun erkân ve müstehabbâtı beyanındadır. Burada şurût ilminin ana ve tamamlayıcı unsurları anlatılmaktadır. 5- Davanın suret-i muhakeme ve zabtı hakkındadır. Bu bölümde bir dava nasıl görülür yani muhakeme usulü nasıldır, dava görüldükten sonra nasıl kayda geçirilir, bu konulara dair bilgi verilmektedir. 6- Vazife ve salahiyetle mehâkim-i şer'iyye ve nizamiyye hakkında bazı malumat beyanındadır. Bu bölümde şer'iyye ve nizamiye mahkemelerinin görev ve yetkileri hakkında bilgi verilmektedir. 7- Vesâik-i şer'iyyenin sebki hakkında bazı mesâil beyanındadır. Bu bölümde şer'î vesîkaların yazım tarzı hakkındaki bazı meselelere dair bilgi verilmektedir. 8- Ahkâm ve kazayânın süver-i icraiyye ve temyiziyyesi beyanındadır. Bu bölümde davaların nasıl görüleceği, hükmün nasıl verileceği açıklanmaktadır. 9- Vesâik-i şer'iyyenin bazı esbâb-ı nakziyyesi beyanındadır. Burada şer'î vesîkaları bozan ve hatalı yapan bazı şeyler anlatılmaktadır. 10- Vesâikin halelâtı hakkında fukahânın bazı teşrihatı beyanındadır. Bu bölümde vesîkaları hatalı ve eksik yapan şeyler hakkında fakihlerin bazı açıklamalarına yer verilmektedir. 11- Bazı vesâikin halelâtı hakkında fetvahanenin mukarrerâtı beyanındadır. Kitabın son bölümünde Ali Haydar Efendi Osmanlı mahkemelerinde farklı yer ve

zamanlarda düzenlenmiş hatalı ve eksik olan bazı belgeleri örnek vererek bunların neden muhtel yani hatalı ve bozuk olduklarını açıklamaktadır.

2. Kitâbü'l-Mebâhisi'l-Mühimme fi't-Tatbikâti's-Şer'iyye ve'l-Hukukiyye Adlı Eserin Tahlili

Bu eser belirli bir sistematîğe göre yazıldığı için makalemizde Ali Haydar Efendi'nin şurûl ilmine dair görüşlerini incelerken onun bu kitaptaki başlıklandırma sistemi dikkate alınacaktır.

2.1. Tatbikâtın Lüzumu

Ali Haydar Efendi, bir ilmi tahsil ettikten sonra o ilmin tatbikâtını yani pratik uygulamasını yapmak gerektiğini vurgular. Bazı mesleklerde tatbikât (yani buna pratik veya staj diyebiliriz) yapılmadan sadece teorik birtakım bilgileri elde etmekle direkt olarak o mesleği yapmaya izin verilmez. Mesela doktorluk, kaptanlık, hâkimlik gibi meslekler böyledir. Bir doktor tıp ilmini tahsil ettikten sonra bir süre uzman doktorların gözetiminde hastanelerde tatbikât yapmak zorundadır.⁴ Hukuk meselelerinde derin bilgi sahibi olan bir kişi eğer tatbikât hususunda yeterli değilse hâkimlik mesleğinde başarılı olamayacağı gibi, adaletin temini noktasında da başarılı olamaz. Bir kişinin iyi bir hâkim olabilmesi için hem hukuk bilgisinin ileri düzeyde olması, hem de bu ilmin pratiğini yapmış olması gerekir. Yani teorikle pratik birbirinden müstağni olamaz, bundan ötürü iyi bir hâkimin her ikisine de sahip olması gerekir.⁵

Ali Haydar Efendi bu görüşünü; *el-Mubitü'l-Burbanî*, *Hülasatü'l-fetâvâ* ve *Fetâvâ'l-Hindiyye* gibi fıkıh kitaplarındaki mehâdir ve sicillât bölümlerinde bu meseleler hakkında ayrıntılı bilgi verildiğini ifade ederek delillendirmekte ve bu eserlerde de tatbikâtın önemine vurgu yapıldığını söylemektedir.⁶ Tüm ilim dallarında yazılan eserlerin hemen hemen tamamında, usûl ve kaideler anlatıldıktan sonra konuya ilişkin birçok örnek verilir. Ali Haydar Efendi'ye göre bu örnekler tatbikâtın ihtisarı olup, mesela fukahâ bey akdi icab ve kabul ile kurulur” ifadesini söyledikten sonra misal olarak icab ve kabulün bazı unsurlarını sayarlar ki bu unsurlar o kuralın tatbikâtının özetidir.⁷

Ali Haydar Efendi şurûtu ve şurûl ilmini şu şekilde tanımlamaktadır. Şurûl kelimesi “şerat” kelimesinin çoğuludur. Şerat ise alamet manasındadır. “Eşrâtü's-sâat”taki eşrât da bu

⁴ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 3.

⁵ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 3.

⁶ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 4.

⁷ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 5.

anlama gelir. Bu ilme şurût ilmi denilmesinin sebebi de vesîkalarda bildirme ve alâmet anlamının bulunmasından dolayıdır. Ayrıca Ali Haydar Efendi'nin bu konuyla ilgili şöyle bir tespiti vardır: “Kadılar tarafından verilen vesîkalara “mehâdır ve’s-sicillât” denilirken fertler arasında alınıp verilen vesîkalara ise “şurût adı verilmiştir.”⁸

2.2. Tatbikâtın Tarifi ve Kısımları

Ali Haydar Efendi tatbikâtı şöyle tarif etmektedir: Tatbikât; şer’î olaylar ve hukukî davaların fikhî ve hukukî meseleler yardımıyla görülmesi ve ayrılmasından ibaret olup “tatbikât-ı ilmiyye” ve “tatbikât-ı maddiyye” olmak üzere ikiye ayrılır. Ali Haydar Efendi kitapta sadece tatbikât-ı ilmiyye’ye yer vermektedir. Çünkü “tatbikât-ı maddiyye”nin mahkemelerde bizzat bulunmak suretiyle hâkimin mürafaa⁹ ve muamelelerini görmekle mümkün olacağını söylemektedir. Ali Haydar Efendi fukahânın bazen kitâbü’l-mehâdır ve’s-sicillât bölümlerinde şer’î vesîkaların özetlerini yazdıktan sonra bunların nakz olma sebeplerini “bu vesîka şu sebeplerden dolayı bozuk ve eksiktir” diyerek açıkladıklarını ifade etmektedir. İşte Ali Haydar Efendi’ye göre bundan maksat tatbikât-ı ilmiyyedir. Ali Haydar Efendi tatbikât hakkında bundan önce yazılmış bir eserin olmadığını ve bu kitabın tatbikât alanında yazılmış ilk eser olduğunu, bundan ötürü kitapta birtakım eksikliklerin bulunabileceğini ve hukukçuların yapacağı mütalaâ ve eleştiriler sonucunda eserinin daha çok gelişebileceğini ifade etmektedir.¹⁰ Tespitlerimize göre bu eser alanında yazılmış son eser olup, Osmanlı’da şurût ilminin son halkasını teşkil etmektedir.

2.3. Vesîkalarla İlgili Terimler

Ali Haydar Efendi de eserinde, diğer şurût eserlerinde olduğu gibi şurût ilminin hicri 120 yılında Abdullah b. Şübrüme tarafından kurulduğunu ifade etmektedir. Ali Haydar Efendi’nin naklettiğine göre Abdullah b. Şübrüme bu tarihte Kûfe kadılığı yapmaktaydı ve bu dönemde olaylar artmaya başlamış, kadılara müracaat etme oranı da bir hayli yükselmişti. Bundan ötürü Abdullah b. Şübrüme meydana gelen vakıaları yazarak koruma altına almak ve hukuku canlı tutmak maksadıyla şurût ilmini kurma ihtiyacı hissetmiştir. Ali Haydar Efendi’nin vesîkalarla ilgili kullandığı istilahlara; “sicil”, “ilâm”, “hüccet”, “mahdar”, “zabt-ı dava”, “sak”, “senet”, “vesîka”, “kitap”, “kabâle”, “mukâvelame ve “layiha”dır.¹¹

2.3.1. Sicil

⁸ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâbis*, 5.

⁹ Duruşma.

¹⁰ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâbis*, 5.

¹¹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâbis*, 11.

Sicil, insanların mahkemede cereyan eden olayların, hâkimin verdiği hükmün ve hâkim tarafından bir kimseye verilen hüccetin kaydedildiği defter olup, bu defter mahkemede kalır. Seleften halefe devr edilmek suretiyle korunur. *Mecelle*'nin 1814. maddesinde bu durum şöyle ifade edilmektedir. “Hâkim, mahkemeye sicillât defteri vaz edip vereceği ilâmât ve senedâtı, hile ve fesaddan salim olabilecek muntazam bir surette ol deftere kayd ve tahrir ve anın hıfzına dikkat ve itina eder. Ve kendisinin azli vuku bulduğunda ya bizzat veya emini vasıtasıyla sicillâtı halefi olan hâkime devr eyler.” Sicil defterleri de “tayin-i vekil”, “nasb-ı vası”, “nasb-ı kayyım ve mütevellî”, “takdir-i nafakât”, “hükmü havi ilâmât” olmak üzere beş çeşittir.¹² Ali Haydar Efendi Mecelle şerhinde ise sicil çeşitlerini dörde ayırmaktadır. *Kitâbü'l-mebâhis*'te geçen “tayin-i vekil” *Mecelle* şerhinde yer almamaktadır ve üçüncü tür olan “nasb-ı kayyım ve mütevellî” şerhte sadece “nasb-ı kayyım yani vakıflar için kayyımlar nasbı” olarak geçmektedir. Sicil türlerinin dördüncüsü, şerhte hükmü havi olan ilâmât sicilidir. Ali Haydar Efendi ilâmların bu şekilde ayrılmasının ihtiyaç halinde onlara müracaat edilmesini kolaylaştıracağını ifade etmektedir.¹³ Anlaşılan odur ki zikredilen her bir mesele için ayrı ayrı sicil defteri tutulmaktadır.¹⁴

2.3.2. İlâm

Ali Haydar Efendi ilâmı şöyle tanımlamaktadır: “İlâm, hâkimin suret-i muhakemesini ve esbâb-ı mucibe-i şer'iyeye müsteniden i'tâ eylediği hükmünü ve zîrinde hâkimin imza ve mührünü ve mahkemeye mahsus olan mührü havi olan varakadır.”¹⁵ İlâm *Mecelle*'nin 1827.

¹² Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 12.

¹³ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm şerhu mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330), IV: 718.

¹⁴ Sicil defterleri genel olarak dar ve uzun defterlerdir. Söz konusu defterlerin sayfa sayılarına 10-20 ve 200-300 sayfa aralığında değişiklik göstermekle beraber ortalama olarak 100 sayfa civarında olup bir defterde 400-500 kayıt yer almaktadır. Sicil kayıtları daha ziyade rik'a, ta'lik veya divanî olarak yazılırdı. Bu defterlerde kronolojik sıralamaya ise her zaman dikkat edilememiştir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Mesela dava kayıtlarını ilk önce müsvedde şeklinde yazıp sonra sicile geçmek, bazı defterlerin ya da sayfaların korunduğu yerlerden çıkarılırken yeniden ciltlenmeleri esnasında oluşan karışıklıklar gibi nedenler, kayıtlar arasında kronolojik düzensizliğe sebep olmuştur.

¹⁵ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 12. İlâm; şer'î bir hükmü ve altında kararı veren hâkimin imza ve mührünü taşıyan yazılı belge demektir. İlâmda davacının ve davalının mahalleleriyle kimlikleri ve eğer varsa vekilleri yazılır. Osmanlı'nın ilk dönemlerine ait ilâmlarda kadının mührü üst kısımda yer alırken, sonraki dönemlerdeki ilâmlarda ise kadının ve başkâtibin mühürlerinin, belgenin altında yer aldığı görülmektedir. Aslında ilâmı sadece hüccetten değil, şer'iyeye sicillerinde yer alan diğer belgelerden ayıran en önemli özelliği, hâkimin verdiği kararı içermesidir. Nitekim hâkimin kararını ihtiva eden her türlü belge ilâmdır. Fakat örfî anlam olarak kadının imza ve mührünü taşıyan her belgeye hükmü içersin veya içermesin ilâm denildiği için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan birçok ma'ruzun ilâm olarak kayda geçirildiğini bilmemiz gerekmektedir. Osmanlı dönemindeki ilâmlarda hüccetlerin aksine, hâkimin imza ve mührü genellikle alt tarafta bulunur. Hâkimin ilâmlardaki mühür ve imzasının bu şekilde belgenin altında yer alacağı, gerek konuyla ilgili eserlerde gerekse hukukî düzenlemelerde açık bir şekilde belirtilmiş ve uygulamalarda da buna riayet edilmiştir. İmza hâkimin kendi el yazısıyla yazılmış ismi ve künyesinden müteşekkildir. Mühür de aynen imza gibi hâkimin ismini,

maddesinde şu şekilde açıklanmıştır: “Hâkim muhakemeyi itmam ettikten sonra muktezasını hükm ve tarafeyne tefhim eyler ve esbab-ı mucibesi ile beraber hükm ve tenbihi havi bir ilâm tanzim edip mahkûmun lehe ve ledel icap bir nüshasını dahi mahkûmun ileyhe i'ta eder.”¹⁶ Ali Haydar Efendi *Dürrü'l-hükkâm*'da ilâmın mahkûm lehe verilmesinin iki sebebi olduğunu ifade etmektedir. Birinci sebep, zamanın geçmesiyle birlikte verilen hükmün unutulmasına engel olmak; ikincisi de sözü edilen ilâmı ihtiyaç halinde uygulamakla görevli olan kişiye ibraz etmektir. Ali Haydar Efendi ilâmın mahkûmun aleyhe verilmesinin gerekliliğini şöyle açıklar: “İlâmın bir nüshasının da mahkûmun aleyhe itası lazımdır ki o da keyfiyet-i muhâkeme ve hükme vakıf olarak hükmün ahkâm-ı şer'iyye ve usûl-i muhakemeye muvafık olup olmadığını anlamak için fukahâyâ arz edilebilsin.” Sonuçta ilâm zabt-ı davaya göre düzenlenir ve zabt-ı dava ilâmın esasını teşkil eder.¹⁷

2.3.3. Hücet

Ali Haydar Efendi'ye göre hücet, hükmü içermeyip taraflardan birinin ikrarını diğerinin tasdikini içeren varakadır. Müdayene ve vesâyet hücetleri gibi bunu tanzim eden kadının mühür ve imzası aşağı tarafta değil de yukarıda olur.¹⁸ Hücetler temelde hükmü ihtiva eden, takdir-i nafaka ve vakfiye gibi hücetler ve hükmü ihtiva etmeyen vekâlet hüceti olarak ikiye ayrılır. Bunların haricinde kalan diğer hücet çeşitleri ise şunlardır: “İstidâne”, “bey-i kat'i”, “bey bi'l-vefa”, “bey bi'l-istiğlal”, “ikâle”, “icare”, “havale”, “hibe ve teslim”, “tahmil-i şehâdet”, “vekâlet”, “nefy-i mülk”, “musâlaha”, “ibra”, “muzâra'a akdi”, “musakât akdi”, “mudarebe”, “şirket”, “nasb-ı vasî ve mütevelle.”¹⁹ Bunların yanı sıra Ali Haydar Efendi *Dürrü'l-hükkâm*'da “ferağ-ı kat'i”, “ferağ bi'l-vefa”, “fekk-i vefa”, “havale-i deyn” ve “isbat-ı rüşd” olmak üzere beş farklı hücet çeşidine de yer vermektedir.²⁰ Fakat 1305/1888 yılında yayımlanan ilk usûl-i muhakeme-i şer'iyye kararnamesinde kadı bu hücetlerden sadece “emvâl-i eytam” ve “evkâfın müdayenetine dair vasiyyet”, “nasb-ı vasi” ve “vakfiyye” hücetlerini verebilir. Kadının kendi göreceği davaya özgü olmak üzere vekâletname düzenleyebileceğini ve bunların dışındakileriyse tanzim etmesinin yasak olduğu gösterilmişken 1330/1912 yılında neşr edilen ikinci kararnamede bunların dışında “nefy-i

babasının ismini bazen de kısa bir dua cümlesini içerir. Sakk-ı şer'i kitaplarında imzayla ilgili bilgiler anlatılmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın son dönemlerinde tutulan bazı kayıtlarda kadının mührüyle birlikte başkâtibin de mührü bulunmaktadır.

¹⁶ Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982), 415.

¹⁷ Ali Haydar Efendi, *Dürrer*, IV: 868.

¹⁸ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 12.

¹⁹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 13.

²⁰ Ali Haydar Efendi, *Dürrer*, IV: 718.

mülk”, “icâr-ı sağır” ve “vekâlet” hüccetlerini de düzenleyebileceği açıklanmıştır. Bu iki kararnameden kadının artık eskiden olduğu gibi her türlü hücceti tanzim etme ve verme hususunda serbest olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple “istikraz”, emvâl-i menkûlenin bey ve hibesi” ve “ibra” gibi şeylere dair hüccet düzenleyip vermek kadınlara yasaklanmıştı. Bu tarz belgelerin artık kâtib-i adl²¹ tarafından düzenlenmesi gerekiyordu. Ali Haydar Efendi’ye göre şer’iyye mahkemelerine bunların yasaklanması ve mahkemelerin görev sahalarının bu derece daraltılmasının hiçbir sebep ve hikmeti yoktur. Özetle Ali Haydar Efendi şer’iyye mahkemelerinin vazife alanlarının daraltılmasını makul görmemektedir. Bütün bunların yanı sıra, kadı düzenlemesinin yasak olduğu bir hücceti mesela “emvâl-i menkûlenin mübayaası”, “ikrar”, “deyn”, “ibra”, “hibe” ve “teslim” hüccetlerini düzenleyip verirse bunlar geçerli olur.²²

2.3.4. Mahdar

Ali Haydar Efendi’nin tanımına göre mahdar; müddeînin kadı huzurunda onayladığı davayı ve müddeâ aleyhin verdiği cevap duruşma esnasında hasımlar arasında meydana gelen ikrar, inkâr ve yeminden nükûl ile bunlara dayanarak verilen hükmü içeren varakadır. Fakat Ali Haydar Efendi’nin ifade ettiğine göre onun döneminde mahdarın karşılığı “zabt-ı dava”dır.²³

Mahdar “حضر” kökünden gelmekte olup ism-i mekân kalıbındadır. Hazır bulunulan yer, sicil, defter gibi manalara gelmektedir. Bir belge türü olarak mahdar; yüksek makama sunulacak olan herhangi bir dilek veya şikâyetin yazımı esnasında hazır bulunanların, onun

²¹ Tanzimat’ın ilanından önce Osmanlı’da noterlerin görevleri kadılar tarafından yürütülmekteydi. Tanzimat’tan sonra adli ve hukukî alanlardaki yenilikler bağlamında Fransa örnek alınmak kaydıyla Osmanlı’da da noterlik kurumu ihdas edilmek istenmiştir. 1878’de Fransa örnek alınarak çıkarılan Mukâvelât Muharrirleri Nizamnamesi ile noterlik Osmanlı hukukuna girmiştir. Nizamname’de belirtildiğine göre İstanbul’da ve vilayetlerde bulunan bidayet mahkemelerinde birer mukâvelât muharriri bulunacaktı. Mukâvelât muharrirlerinin tayin edilmesine kadar, görevleri mahkeme reisince seçilen bidayet mahkemesi kâtipleri tarafından yerine getirilecekti. Mukâvelât muharrirleri Adliye Nezareti tarafından tayin olunacaktı. Bunun dışında mukâvelât muharrirlerinin görevleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler Nizamname’nin dördüncü maddesinde ifade edilmiştir. Fransız hukuku vasıtasıyla Osmanlı hukukuna giren noterlik için Mukâvelât Muharrirleri Nizamnamesini düzenleyen Osmanlı devlet ricali “mukâvelât muharriri” terimini icad etmiştir. İki ayrı kullanımı olan bu kelimeler birleştirilerek “sözleşme(ler) yazıcısı” anlamına gelen yeni bir terkip meydana getirilmiştir. Bu terkip noterin yaptığı bütün işleri kapsaması da uygulamada yerleşmiştir. İlerleyen yıllarda ise “mukâvelât muharriri” “kâtib-i adl” olarak değiştirildi. Adliye Nezareti’nin hazırladığı ve Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesinde görüşülen Kâtib-i Adl Kanun Layihası 8 Mart 1911’de kanunlaşması için Meclis-i Mebusan’a gönderildi. Sonuç olarak 17 Kasım 1913 yılında çıkan Kâtib-i Adl Kanun-ı Muvakkatıyla “mukâvelât muharriri” ismi “kâtib-i adl” olarak değiştirildi. Bu kanunla birlikte bu zamana kadar mukâvelât muharrirleriyle ilgili olan bütün nizamname ve talimatlar yürürlükten çıkarıldı.

²² Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâhis*, 13.

²³ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâhis*, 14.

doğruluğunu tasdik için imza attıkları belgeye denir. Bir diğer ifadeyle mahdar birden fazla imza içeren arzuhal olarak da tanımlanabilir. Ayrıca mahdar dilekçe ve rapor mahiyetinde yazılan belgelerdendir.²⁴

2.3.5. Zabt-ı Dava

Ali Haydar Efendi'nin zabt-ı davayı tanımı şu şekildedir: "Tarafeynin ifadeleri ve teyidi müddeâ zımnında ibraz edecekleri evrak ve senedâtın mealleri ve tarafeynin isim ve şöhet ve sûret-i ifadeleri yazılıp tarafeynin ve kadının imzaları ile tevsik edilen varakadır." Her dava öncelikle şer'iyye mahkemelerinde bulunan ve ciltli bir defter olan bu varakaya yazılır. Muhakemeye başladıktan sonra bitene kadar muhakemeyle alakalı meydana gelecek her türlü muameleler ve tedkikâtların akabinde açıklanan şekilde zabt ceridesine kaydedilir. Bu zabt ceridesi de ilâmın aslını teşkil eder.²⁵

2.3.6. Sak ve Senet

Ali Haydar Efendi sak ve senedi; bey, ikrar ve rehin gibi şeyler yazılıp fakat kadının yazısı ve imzası bulunmayıp akdi kuran tarafların imzalarını ve şahitlerin kendi elleriyle o anda yazmış oldukları şahadetleri içeren varaka olarak tanımlamaktadır.²⁶ Ali Haydar Efendi sakkı şöyle tarif etmektedir. "Sak" Farsça bir kelime olup çoğulu "esak", "sakkâk" ve "sukûk"tur. Ali Haydar Efendi sak sözlükte "darb" anlamına gelmektedir fakat örfümüzde sakkın eş anlamlısı senettir demektedir. Mesela bir bey akdi yapıldığında bey ve şirayı açıklamak için düzenlenen varakaya sak ve senet adı verilir ve bunlar Ali Haydar Efendi'ye göre iki şekilde sınıflandırılır. Birinci taksimde senetler "resmî" ve "gayri resmî" olarak ikiye ayrılır. Resmî senetler; özel memurlar yani kadı ya da kâtib-i adl tarafından usulüne uygun bir şekilde düzenlenen ve verilen senetlerdir ki hüküm vermede bunlar başlı başına yeterli olup şahitlerle ispat etmeye gerek yoktur. Gayri resmî senetler ise; kadı ya da kâtib-i adl gibi özel memurlar tarafından değil de kişilerin kendi aralarında düzenleyip birbirlerine verdikleri senetlerdir.²⁷

2.3.7. Vesîka ve Kitab

Vesîka da hüccet manasındadır fakat vesâik-i şer'iyye tabirinde olduğu gibi bazen hem ilâm hem de hüccet anlamında kullanılır. Vesîka en az iki kişi arasında olabilir, yani senet, hüccet ve ilâm gibi vesîkalarda en az iki tarafın olması gerekir.²⁸ Kitab mektub manasına gelir

²⁴ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1994), 315.

²⁵ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 14.

²⁶ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 14.

²⁷ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 22.

²⁸ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 24.

diyen Ali Haydar Efendi “كتبنا كتابا في المعاملات” denilir ki muâmelât-ı cariyeinin tevsik ve temini için mektub yani senet yazdık demektir diyerek kitabı açıklamaktadır.²⁹

2.3.8. Zikr, Kabâle, Mukavelename

Ali Haydar Efendi’ye göre zikr hatırlatan şey anlamında kullanılır, yani hatırlatıcı belge demektir fakat artık bu tabir kullanılmamaktadır. Kabâle ise bir kimse üzerine lazım gelen, amel gibi bir şeyin yazıldığı varakaya denir ki bu tabir de artık kullanılmamakta bunun yerine mukâvelename ve senet tabiri kullanılmaktadır.³⁰

2.4. Şurût İlminin Unsurları

Ali Haydar Efendi şurût ilminin dört temel unsuru olduğunu, bir ve ikinci unsurun tarafeynin malum olmaları olduğunu söylemektedir. Tarafeynin bilinmesi şu altı şeyle olur: 1- Kendi ismi, Ahmet gibi, 2-babasının ismi, Hüseyin’in oğlu gibi, 3-dedesinin ismi, Bedri’nin oğlu gibi, 4- meskeni, filan kasabanın filan mahallesinde oturuyor gibi, 5- meksebi (kazancı), büyük çarşıdaki mücevher esnafından gibi, 6- hilyesi (dış görünüşü), uzun boylu, ela gözlü, kumral sakallı, elli beş yaşında gibi. Özetle tarafların bilinmesinden maksat vesîkalarda tarafları, benzer yönleri olan başka şahıslarla karışmalarını engelleyecek surette açıklamaktır.³¹

Üçüncü unsur ise hakkın tarifi olup, bundan maksat senedin neye dair olduğunu açıklamaktır. Mesela senet karza dair ise ne kadar borç aldığını paranın cinsiyle birlikte belirtmek gerekir. Dördüncü unsur ise tarihtir. Ali Haydar Efendi’nin ifade ettiği üzere vesîkalarda tarih çok önemlidir, zira tarih sebebiyle vesîkaların hükmü değişebilir. Mesela iki kişiden biri bu malı Zeyd’den satın aldıklarını iddia ederek her ikisi de ayrı ayrı satış senedini ibraz ettikleri zaman hangisinin tarihi önceyse o tarihle olan senet dikkate alınır. Şer’î vesîkalarda tarih Arapça yazılır ve tarih hem rakamla hem de harfle yazılır. Tarihi sadece rakamla yazmakla yetinilmez çünkü rakamlarda sonradan değişiklik yapılma ihtimali söz konusudur. Bunu engellemek maksadıyla tarih harflerle de yazılmalıdır.³²

Şurût ilminin şartları ise Ali Haydar Efendi’ye göre üçtür. Bunlar tarafların hür, âkil ve balîğ olmasıdır. Şurût ilminin tamamlayıcı unsurları ise, senet ve vesîkaları eksik veya fazla olmadan kuralına göre sistemli, düzenli ve gerçeğe muvafık olarak yazmaktır.³³

2.5. Davaların Muhâkeme Usûlü ve Zabtı

²⁹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâhis*, 24.

³⁰ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâhis*, 24.

³¹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâhis*, 27.

³² Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâhis*, 33.

³³ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü’l-mebâhis*, 34.

Ali Haydar Efendi, davalar konu itibarıyla çok çeşitli olduklarından birbirine benzemez, bundan ötürü davalar ayrı ayrı değerlendirilmelidir demektedir. Ali Haydar Efendi muhakeme usulüyle ilgili şunları söylemektedir: Muhakeme alenen yapılmalıdır. Mahkemede dava görülürken kapı açık bırakılır ve davayı dinlemek isteyen herkes içeri girip davayı dinleyebilir. Mahkeme resmî tatil olan Cuma ve bayram günleri kapalıdır. Ali Haydar Efendi mahkemenin herkese açık olmasının birçok faydası olduğunu söylemektedir. Bu faydalardan bazıları şunlardır: Davayı dinleyen kişilerin olması mahkemede tarafların birbirlerine hakaret etmelerini önler, ayrıca hâkim de salonda dinleyiciler olduğunda taraflar hakkında daha adil ve eşit olarak hüküm vermeye kendini mecbur hisseder. Bütün bunların yanı sıra her dava kendine özgü şartlar içinde değerlendirilmelidir. Buna binaen Ali Haydar Efendi davaları üç grupta değerlendirir.

1. Batıl Dava: Batıl dava *Mecelle*'nin 1630. maddesinde şu şekilde açıklanır: “Davanın sübutu takdirinde müddeâ aleyhin (davalı) bir şey ile mahkûm ve mülzem olması şarttır. Mesela bir kimesne diğer kimesneye bir şey iare ettikde diğer bir şahıs çıkıp da anın müteallikatındanım bana iare etsin deyu dava etse sahih olmaz. Kezalik bir kimesne diğer kimesneyi bir hususa tevkil ettikde diğer bir şahıs çıkıp da anın komşusuyum anın vekâletine daha münasibim deyu dava etse sahih olmaz. Zira herkes malını dilediğine iare ve dilediğini umuruna tevkil edebileceğinden bu davalar sabit olduğu takdirde müddeâ aleyh hakkında hiçbir hüküm terettüp etmez.”³⁴ Sonuç olarak bir dava sahih olmadığı zaman verilen hüküm de sahih olmaz.

2. Fasit Dava: Bununla ilgili Ali Haydar Efendi şayet dava batıl olmayıp fasit olursa hâkim davasını ıslah etmesini müddeîye (davacı) emr eder. Davayı ıslah etmek müddeînin görevi olup bu konuda hâkim müddeîye yol gösteremez ve ona yardım edemez. Müddeî davasını ıslah ettiğinde hâkim davayı sahih dava gibi değerlendirir. Şayet ıslah etmezse hâkim davayı tekrar reddeder. Fakat müddeî sonradan tekrar davasını yenileme ve ıslah etme hakkına sahiptir.³⁵

3. Sahih Dava: Şayet davanın açılması tam ve sahih olursa kadı bundan sonra müddeâ aleyhin cevap vermesini ister fakat müddeâ aleyhin söylediği söz cevap değilse hâkim müddeâ aleyhi cevap vermeye zorlar. Mesela müddeî bu mal benimdir diye davasına mukabil müddeâ aleyh de davada murûr-u zaman vardır bundan ötürü bu dava dinlenilmez dese bu kadarla cevap hâsıl olmaz. Çünkü murûr-u zaman kimseye meşru bir hak vermez. Müddeâ aleyh

³⁴ Ali Himmet Berki, *Mecelle*, 354.

³⁵ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 41-42.

tarafından yapılan açıklamalara gelince açılan davaya karşı cevap olduğu tahakkuk ederse hâkim cevabın ikrar mı, inkâr mı yoksa def mi olduğunu araştırır.³⁶ Eğer cevap ikrar olursa artık başka bir şeye gerek kalmaz ve hâkim müddeâ aleyhi susturur. Ali Haydar Efendi'nin ifadesine göre beyyine ikrar gibi başlı başına bir hüccet olmayıp hüccet olma vasfını hâkimin hükmüyle kazanır. Zira şahadet habere, sıdka ve kizbe muhtemel olmakla beraber hâkim ona hükmünü ekleyince yalan olma ihtimali düşer. Şayet cevap inkâr olursa müddeâ aleyh müddeînin hakkı olduğunu biliyorsa inkâr etmesi caiz değildir. Fakat şu dört yerde inkâr edebilir.³⁷

1. Müşteri mebide ayb-ı kadim bulunduğunu iddia ettiğinde iddia edilen şeyi beyyine ile ispat etmek maksadıyla bayi inkâr edebilir.³⁸

2. Müddeâ'l-istihkâkın davasını müşteri inkâr edebilir. Ta ki müstehak beyyineyle ispat ederek hükmü çıkarmalıdır ki müşteri de satıcıya rücu edebilsin.³⁹

3. Vekâlet ve vesayeti iddia edenin davasını müddeâ aleyh inkâr edebilir ki bunların beyyine ile ispatı sahih olsun.⁴⁰

4. Vasî, terekenin deynine vâkîf olsa bile inkâr edebilir.⁴¹

Ali Haydar Efendi'ye göre müddeâ aleyh, müddeînin davasını inkâr ederse hâkim müddeîden beyyine ister. Sukut etmesi ya da "ikrar da inkâr da etmem" demesi inkâr olduğu gibi müddeâ, mesela "şu müddeâ aleyh filan malımı sattım semenini isterim" diye davasına mukabil müddeâ aleyh, müddeâ o malı bana değil, filana sattı dese bu da inkâr olur. Yoksa def değildir, bunların tamamında kadı müddeîden beyyine ister.⁴² Eğer def-i dava olursa müddeâ aleyh def-i dava edeceği beyanıyla hâkimden süre istediğinde hâkim def'ini sorar. Beyan ettiği def'in meşru olduğu anlaşılırsa hâkim bu durumda süre verir. Aksi takdirde süre vermede bir fayda olmadığından hâkim muhakemeyi ikmal eder ve hükmünü verir. Ali Haydar Efendi'nin ifadesine göre def'in de türleri vardır ve şunlardır: 1- Def-i dava, 2- def-i husumet, 3- tenâkuz suretiyle def-i dava, 4- def ü def, 5- hükümden önce def, 6- sahih olmayan def.⁴³

³⁶ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 43.

³⁷ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 47.

³⁸ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 47.

³⁹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 47.

⁴⁰ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 48.

⁴¹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 48.

⁴² Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 48.

⁴³ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 91.

2.6. Şer'iyye ve Nizamiye⁴⁴ Mahkemelerinin Görev ve Yetkileri

Ali Haydar Efendi bu eserinde şer'iyye ve nizamiye mahkemelerinin görev ve yetkileri hakkında çok önemli bilgiler vermekte, ayrıca şer'iyye mahkemelerinin vazife ve yetkilerinin dikkate alınması gerektiğini ifade etmektedir. Ali Haydar Efendi ilk önce vazife, sonra da yetki meselelerinden bahsedilmesi gerektiğini söyleyerek vazifeyi şu şekilde açıklamaktadır: Vazife; davaları ayırmak veya davaların hangi kadıya ait olduğunu incelemek ve mevcut kadılar içerisinde davayı hangisinin görüp fasl etmesi gerektiğini belirlemektir. Bu belirleme sırasında müddeâ aleyhin (davalı) muvafakat veya muhalefetine itibar edilmez. Vazife meselesi öncelikle iki şer'iyye mahkemesi kadısının arasında olur. İkinci olarak da bir şer'iyye mahkemesi hâkimiyle nizamiye mahkemesi hâkimi arasında olur.

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren yaklaşık bir asır geçene kadar yürürlükte sadece şer'iyye mahkemeleri vardı ve gerek hudûd gerekse ta'zirat yani ceza davaları şer'iyye mahkemelerinde "Ahkâm-ı Âliyye-i Şer'iyye" dairesinde görülürdü.⁴⁵ Klasik dönemde⁴⁶ Osmanlı mahkemelerinde herhangi bir karışıklık, ikilik ve uygulama farklılığı söz konusu değildi. Bundan ötürü bazı istisnai durumların dışında, klasik dönemdeki Osmanlı mahkemeleri hakkında söz konusu mahkemelerin tamamını kapsayacak şekilde konuşmak mümkündür.⁴⁷ Şer'iyye mahkemelerinde görev yapan kadıların ilim, iktidar, iffet ve istikamet gibi taşımaları gereken vasıflarının ilk zamanlardaki gibi olmaması ve birtakım ahlakî zaafiyetlerin görülmesi neticesinde şikâyetler meydana gelmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Batı ile ticarî muameleler başlamış ve git gide artmıştır. Batı'da da şer'in kabul etmediği birtakım akit ve mukâveleler düzenlenmekte olup bu gibi muamelelerle ilgili davaların kabul edileceği mahkemelerin Osmanlı devletinde de kurulması gerektiği düşüncesinden hareketle nizamiye mahkemeleri kurulmuş ve 1296/1879'da yaygınlaştırılarak hazır hale getirilmiştir. 18 Haziran 1879 yılında neşredilmiş olan "Mehâkim-i Nizamiyye'nin Teşkilât-ı Kanun-ı Muvakkati" ile nizamiye mahkemeleri yeniden tanzim edilmiştir. Bu kanuna göre nizamiye mahkemeleri ceza ve hukuk mahkemeleri olarak ikiye, bidayet ve istinaf olmak üzere de iki dereceye ayrılmıştır. Ayrıca İstanbul'da bu mahkemelerden daha üst yetkilere sahip bir temyiz

⁴⁴ Bu mahkemelerin ilk adı Mehâkim-i Cedide yani yeni mahkemelerdir. Daha sonraları Mehâkim-i Nizamiye yani Nizamiye Mahkemeleri adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebul'ula Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 237.

⁴⁵ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 92.

⁴⁶ Söz konusu bu dönemden kasıt Osmanlı'nın kuruluşundan Tanzimat'ın başlangıcına kadar olan süreçtir.

⁴⁷ Mustafa Şentop, "Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi?", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 1(2006): 87.

mahkemesi kurulmuştur.⁴⁸ Ali Haydar Efendi'ye göre şer'iyeye mahkemelerinin eskiden sahip olduğu yetki, geniş ve sınırsız olduğundan nizamiye mahkemelerinin kurulmasının ardından birtakım aksaklıklar meydana gelmiştir. Mesela bazı davaların nizamiye mahkemesinde görülmesi hakkındaki irade ve kanunlarda o çeşit davaların şer'iyeye mahkemelerinde görülmesinin yasak olduğuna dair herhangi bir madde olmadığından ötürü bir dava için taraflardan biri şer'iyeye mahkemesine diğeri de nizamiye mahkemesine müracaat etse iki mahkemenin de ayrı ayrı verdiği hükümler tamamen birbirlerine zıt olurdu.⁴⁹

Şer'iyeye mahkemelerinde düzenlenen hüccet ve ilâmların tanziminde sak mecmualarındaki usûle riayet edilirken nizamiye mahkemeleri tarafından verilecek olan ilâmlar ve tanzim edilecek diğere belgeler için böyle bir şey söz konusu değildi. Bu ihtiyaç üzerine Ahmet Cevdet Paşa ilâmların sak ve sebkini belli bir düzene sokmak, bunları neşredip yaymak maksadıyla Ceride-i Mehâkim'i kurmuştur. Bu derginin ilk senesine ait nüshalarına müzekerelerin örnekleri konulmuş, mahkemelerin her derecesinden misal teşkil edecek şekilde ilâmlar neşredilmiş ve hâkimlerin faydalanması için dergi mahkemelere ücretsiz gönderilmiştir.⁵⁰ Ali Haydar Efendi'nin belirttiğine göre 1305/1888 yılında çıkarılan bir nizamnameyle mahkemelerin bazı vazifeleri ayrılmıştır. Bu nizamnameye göre talak, nikâh, nafaka, hadane, hürriyet, kısas, diyet, erş, gurre, hukümet-i adl, kasâme, gaip, mefkud, vasiyet, miras davaları şer'iyeye mahkemelerinde görülecektir. Ticaret, ceza, zarar ziyan, bedel-i iltizam, kontrat davalarının mutlak olarak şer'iyeye mahkemelerinde görülmemesinde, bunların dışında kalan davalarınsa taraflar razı olursa şer'iyeye ya da nizamiye mahkemelerinde görüleceğine karar verilmişti. Bu nizamnameye göre normal bir hukuk davası şer'iyeye mahkemelerine arz olduğunda şayet taraflardan biri görevli olmadığına dair bir iddia ortaya attığı takdirde bu dava şer'iyeye mahkemelerinde görülebilirdi.⁵¹

30 Eylül 1330/1912 yılında yayınlanan ikinci bir yeni nizamnameyle şer'iyeye mahkemeleriyle nizamiye mahkemelerinin görevleri ayrılmış olsa da bu ayırım da mahkemeler arasındaki sorunların çözülmesinde yeterli olmamıştır. Daha sonra 1333/1915 yılında çıkarılan "Usûl-i Muhâkeme-i Şer'iyeye Kararnamesi"nin neşr olunmasıyla şer'iyeye ve nizamiye mahkemelerinin görevleri birbirinden ayrılmıştır. Bu nizamnameyle şer'iyeye mahkemelerinin yetkileri bir hayli kısıtlanmış ve şer'iyeye mahkemeleri artık birçok davaya bakamaz hale

⁴⁸ M. Macit Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", *DİA*, XXXIII: 188.

⁴⁹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâbis*, 93.

⁵⁰ Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 238.

⁵¹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâbis*, 94.

getirilmiştir. Bunun yanı sıra şer'iyeye mahkemelerinin şer'î hüccetleri düzenleme yetkisi de kaldırılmıştır. Ali Haydar Efendi yapılan bu değişikliklerin İslam'ı ve şeriatı yaralayan büyük hatalar olduğunu söylemektedir.⁵² 3 Temmuz 1336/1917'de çıkarılan yirmi maddelik diğer bir "Usûl-i Muhâkeme-i Şer'iyeye Kararnamesi" neşredilmiş ve bu kararnameyle 1333/1915 yılında çıkarılan kararnamenin bazı maddeleri kaldırılıp bazıları da olduğu gibi muhafaza edilmiştir.⁵³

Son kararnamenin birinci maddesinde şer'iyeye mahkemelerinin sadece belirli davalara bakabileceği ifade edilmiştir. Bu maddeyle birlikte kısas, gurre, erş, diyet, hukûmet-i adl gibi önceden şer'iyeye mahkemelerinin gördüğü davalar eskisi gibi şer'iyeye mahkemelerinin yetkisine bırakılmış ve önceden getirilen yasak da kaldırılmıştır.⁵⁴ Çıkarılan birtakım kanunlarla şer'iyeye ve nizamiye mahkemelerinin vazifelerini belirleme çabalarına rağmen yine de mahkemeler arasında sık sık yetki ve görev uyuşmazlığı meydana gelmiştir. Hatta zaman zaman hangi kanunların hangi mahkemelerde uygulanması gerektiği hususu yüksek yargı kararlarına konu olmuştur. Bundan ötürü şer'iyeye ve nizamiye mahkemelerindeki yetki ve görev uyuşmazlıkları yapılan düzenlemelerle giderilmeye çalışılmıştır. Mesela 24 Aralık 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin 85. maddesindeki "Her dava ait olduğu mahkemede rü'yet olunur" hükmüyle 87. maddesindeki "Deâvî-i şer'iyeye mehâkim-i şer'iyede ve deâvî-i nizamiyeye mehâkim-i nizamiyede rü'yet olunur" hükümleri şer'iyeye ve nizamiye mahkemelerinin görev sahalarının birbirinden ayrılması gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁵ Ali Haydar Efendi'nin Usûl-i Muhâkeme-i Şer'iyeye Kararnamesiyle ilgili verdiği bilgilere ek olarak şunları söyleyebiliriz: Usûl-i Muhâkeme-i Şer'iyeye Kararnamesi, bir giriş, dört fasıl ve altmış beş maddeden müteşekkildir. Giriş (mevadd-ı umûmiyye) kısmında ilk altı madde yer almakta olup şu konuları içermektedir: Tek hâkim usûlü, kadılar, kadı müşavirleri ve nahiye naiplerinin görevleri, şer'iyeye mahkemesi ilâmlarının geçerliliğine dair hükümler. Birinci fasıldaysa şer'iyeye mahkemelerinin görev ve yetkileri netleştirilmiştir. İkinci fasılda muhakeme usulüne dair hükümlere yer verilmiştir. Üçüncü fasılda gıyabî hüküm, yapılan itirazlar ve hükümler yer almaktadır. Dördüncü fasıldaysa temyiz ve diğer olağanüstü kanun yolları hakkında hükümler vardır. "Mevadd-ı Müteferrika" başlığı altında haciz ve terekeyle ilgili bazı hükümler ve harçlar, mahkeme masrafları, mahkeme tarafından tutulacak defterler, kanunun yürürlük

⁵² Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâbis*, 95.

⁵³ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâbis*, 96.

⁵⁴ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâbis*, 97.

⁵⁵ M. Macit Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", *DİA*, XXXIII: 187.

hükümleri gibi hususlara yer verilmiştir. Bu kararname 1921 yılında düzenlenmiş, 1924 yılında da şer'îye mahkemelerinin kapatılmasıyla birlikte tamamen ilga edilmiştir.⁵⁶ Ayrıca zamanında şer'îye mahkemelerince görülen ve daha sonra kadıların başkanlığında kâtib-i adl tarafından yapılan her türlü sözleşme, günümüzde Medenî Kanun'a göre noterler, tapu işleri, tapu sicil muhafızlıkları tarafından yapılmaktadır. Nikâhla ilgili işlemler ise belediyelerde evlendirme memurları tarafından yapılmaktadır. Tüm bunların yanı sıra bütün hukukî davaların halli ve faslı da günümüzdeki Asliye Hukuk mahkemelerine devredilmiştir.⁵⁷

2.7. Vesikaların Yazım Tarzı (Üslûbu)

Ali Haydar Efendi'ye göre her şeyden önce bir davanın şer'îata uygun görülmesi ve verilen hükmün de şer'î hükümlere uygun olması gerekir. Bunun yanı sıra davanın görülmesi ve hükmün verilmesi tamamıyla şer'î hükümlere uygun olsa da bunların yazılması yani kayda geçirilmesi hatalı ve eksik olabilir. Bu durumda da söz konusu ilâm muhtel (hatalı ve eksik) olduğundan dolayı nakz edilir.⁵⁸ Ali Haydar Efendi vesikaların yazımında dikkat edilmesi gereken ana hususları şöyle tasnif etmektedir.

1. Vesikalarda sübutun beyan edilmesi gerekir. Aksi takdirde vesika gayrı muteber olur.⁵⁹

2. Şahidin şهادet lafzı ilâmda zikredilmelidir, aksi halde dava ve şahitliğin sıhhati bozulmuş olur.⁶⁰

3. Eğer davada vekil bulunuyorsa, vekâletin sübutunun müşafehe yani kadı huzurunda vaki olan tescil veya resmî evrak ya da beyyineyle olduğunun beyan edilmesi gerektiği gibi müşafehe ve tescil ile olduğu takdirde müvekkilin ve vekilin ismi ve nesebiyle sabit olmuş ve kimin şهادet ettiğini ve şahitlerin gizli ve açık bir şekilde tezkiye edildiklerini açıklamak gerekir.⁶¹

4. Eğer şahitler davaya uygun bir şekilde şahitlik yapmazlarsa, kadının bunu sözlü olarak ifade etmesi yeterli olmayıp belgeye de şهادet lafzını aynen yazması gerekir.⁶²

⁵⁶ Mehmet Gayretli, "Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları", (Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 181.

⁵⁷ Münir Atalar, "Şer'îye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe: Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980): 309.

⁵⁸ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 101.

⁵⁹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 105.

⁶⁰ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 105.

⁶¹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 106.

⁶² Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 107.

5. Şayet kadı yemin suretini ilâmda göstermeyip müddeâ aleyh yeminden nükûl etti dese, ilâm sahih olmaz.⁶³

6. Kadının müddeâ aleyhin beyan ettiği def'in meşru olmadığını söylemekle yetinmeyip ayrıca vaki olan def'i ilâmda göstermesi gerekir.⁶⁴

2.8. Davaların İcrası ve Temyizi

Ali Haydar Efendi ilk zamanlar Osmanlı'da kadılar tarafından verilen hükümlerin ve görülen davaların ilâmlarının çoğunlukla taraflara verilmediğini ve kadı bir davada hükmünü verdiği anda o hükmü hemen uyguladığını ifade etmektedir.⁶⁵ Hatta gereksiz yere masraf olmaması düşüncesiyle davayı tebliğ için, taraflara davetiye de gönderilmezdi. İlerleyen dönemlerde kadılara duyulan güven azalmaya başladığı için ve dava sahiplerini aldatma, taraflara haksızlık yapma ihtimaline karşı mahkemelerde kadıların ilâmları düzenleme zarureti doğmuş, hatta ilâmların düzenlenmesi için özel memurlar tayin edilmiştir.⁶⁶ *Mecelle*'nin 1827. maddesinde bu hususlar şu şekilde ifade edilmektedir: "Hâkim muhakemeyi itmam ettikten sonra muktezasını hükm ve tarafeyne tefhim eyler ve esbâb-ı mucibesi ile beraber hükm ve tenbihi havi bir ilâm tanzim edip mahkûmun lehe ledel icab bir nüshasını dahi mahkûmun aleyhe itâ eder."⁶⁷ Bir ilâm şartlarına uygun olarak düzenlendikten sonra bunların dışındaki hususlar açısından değerlendirilmek üzere Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye'ye verilir.⁶⁸ Bütün bunların yanı sıra şer'iyye ve nizamiye mahkemelerinin davaları muhakeme usûlleri birbirinden farklı olup bu farklılardan bazıları şunlardır:

1. Şer'iyye mahkemelerinde istinaf her halükarda temyizen nakz olduktan sonra olurken, nizamiye mahkemelerindeyse çoğunlukla temyizden önce olur.
2. Şer'iyye mahkemelerinde davanın istinaf kabiliyeti hiçbir şekilde sınırlandırılmamıştır, nizamiye mahkemelerinde bazı hususlarla sınırlandırılmıştır.
3. Şer'iyye mahkemeleri için İstanbul'dan başka bir yerde müstakil istinaf mahkemesi yokken nizamiye mahkemeleri için ise vardır.
4. Şer'î davalarda temyizi zorunlu olan ve temyizen tasdik edilmedikçe icrası kabul edilmeyen hükümler ve davalar vardır. Nizamiye mahkemelerinde görülen davalarda da bu türden hükümler ve ilâmlar yoktur.⁶⁹

⁶³ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 107.

⁶⁴ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 107.

⁶⁵ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 111.

⁶⁶ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 116.

⁶⁷ Ali Himmet Berkî, *Mecelle*, 415.

⁶⁸ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 117.

⁶⁹ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-mebâhis*, 119.

3. Ali Haydar Efendi'nin Eserlerinin Osmanlı Döneminde Yazılmış Diğer Şurût Eserleriyle Mukayesesi

Ali Haydar Efendi'nin eserleri sistematik olarak önceki eserlerden farklı olup bu alana dair yeni bilgiler içeren ve Tanzimat'tan sonra şurût ilminde meydana gelen değişiklikleri yansıtan çok önemli eserlerdir. Ali Haydar Efendi'nin eserlerini Osmanlı döneminde yazılmış diğer şurût eserleriyle mukayese edecek olursak şunları söyleyebiliriz:

1. Ali Haydar Efendi'nin eserinin tamamı Türkçe'dir. Bu açıdan yalnızca kendi döneminde yazılmış eserlerle aynı özelliği taşımaktadır. Nitekim 17. yüzyıldan itibaren sak mecmualarının dili Türkçeleşmeye başlamış olsa da mukaddime gibi bazı bölümler Arapça yazılmıştır.

2. Ali Haydar Efendi'nin eserlerinin tasnifi klasik şurût eserleri gibi olmamakla birlikte kendisinden birkaç sene önce yazılmış olan Şevkî'nin *Sakk-ı Adl-i Hukukî*⁷⁰ adlı eserinden de çok farklıdır. Şevkî'nin eserinde hiçbir yerde “şurût” ifadesine rastlanmazken Ali Haydar Efendi kitabının bir bölümünde şurût ilmi hakkında bilgi vermiştir. Bu bölümde Ali Haydar Efendi şurût ilminin tanımı yapıp müstakil bir ilim dalı olarak nasıl kurulduğunu ele almakta ve şurût ilminin unsurlarına yer vermektedir.

3. Şevkî'nin *Sakk-ı Adl-i Hukukî* adlı eserinde belirttiğine göre Tanzimat'tan sonraki dönemde “sakk-ı adl-i hukukî” ile “tatbikât-ı hukukîyye” aynı anlama gelmektedir. Yani Şevkî'nin eseri de Ali Haydar Efendi'nin eseri gibi “tatbikât-ı hukukîyye” hakkındadır. Fakat Şevkî'nin eseri de dâhil olmak üzere söz konusu dönemde Ali Haydar Efendi'nin eserinin dışında tatbikât hakkında bilgi veren, tatbikâtle şurût ilmini bağdaştıran başka bir esere rastlanılmamıştır.

4. Tanzimat'tan önce kaleme alınmış sak mecmualarının birinci bölümlerinde genellikle “الباب الاول في بيان الصكوك” başlığı altında “sak” ve “sukûk” tabirleri açıklanmaktadır. Ali Haydar Efendi'nin eserinin ilk bölümlerinde ise “tatbikât” tarif edilmekte, tatbikâtın gerekliliği anlatılmakta ve tatbikâtın çeşitleri hakkında bilgi verilmektedir. Buradan hareketle ilm-i şurûtun önce ilm-i sukûka, Ali Haydar Efendi'nin döneminde de tatbikâta dönüştüğünü söyleyebiliriz.

5. Tanzimat'tan önce yazılan sak mecmualarında genel olarak birinci bölümde sakla ilgili bilgi verildikten sonra herhangi bir konu hakkında belge örnekleri sunulmaktadır.

⁷⁰ Şevkî'nin eseri yirminci yüzyılda yazılmış Osmanlı dönemi şurût eserlerindedir. Şevkî'nin iki tane eseri vardır. Birincisi *Sakk-ı Adl-i Ceza Kısmı* olup 1326/1908 de Hüseyin Bey matbaasında basılmıştır. İkincisi de 1327/1909 yılında Mahmud Bey matbaasında basılan *Sakk-ı Adl-i Hukukî*dir.

Eserlerde bu konuların sıralaması birbirinden farklı olabilmektedir. Mesela bir sak mecmuasında yer alan konu başlıkları şunlardır: 1- Beyânu's-sak, 2- vakıf, 3- nikâh, talak ve nafaka, 4- nasb-ı vasî, 5- icare ve hibe, 6- itak, tedbir ve mükâteb, 7- bey ve deyn, 8- sulh, ibra, teslim ve eda, 9- nakl-i şehadet ve şahitlerin şehadetini inkâr eden kimse huzurunda hükmün sabit olması, 10- diyet ve kısas. Sak mecmûalarının konu sistematığı genel olarak fûru fıkıh kitaplarının sistematığına benzemekte ve bu konu başlıklarının altında çeşitli belge türleri bulunmaktadır. Ali Haydar Efendi'nin eserinin tasnifi genel olarak büyük oranda bu eserlere benzememekte, belge örnekleri de kitabın son iki bölümünde yer almaktadır.

6. Ali Haydar Efendi'nin eserinde diğer eserlerden farklı olarak “vesikalarla ilgili ıstılahlar” adlı bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde anlatılan terimlerden birkaçına incelediğimiz eserlerden bazılarında hiç yer verilmemiş, bazılarında da bir kısmına yer verilmiştir. Mesela 18. yüzyılda yazılan sak mecmularından biri olan Debbâğzade Numan Efendi'nin (ö. 1224/1809) *Tuhfetu's-sukûk*⁷¹ adlı eserinde hüccet çeşitleri, vakfiyeler, ilâm çeşitleri, maruzat çeşitleri, müraselât çeşitleri, imza ve dibace çeşitleri yer almaktadır. Ali Haydar Efendi'nin bu bölümde açıkladığı terimler şunlardır: Sicil, ilâm, hüccet, mahdar, zabtı-ı dava, sak ve senet, vesîka, kitab, zikir, kabale ve mukavelename.

7. Ali Haydar Efendi eserinde şurût ilminin unsurları başlığı altında bu ilmin ana ve tamamlayıcı unsurlarını ele almaktadır. Elimizdeki ilk şurût eseri olan Tahavî'nin *eş-Şurutu's-sağîr* adlı eserinde bile şurût ilminin unsurları diye bir başlık yer almamaktadır. Fakat Osmanlı dönemine ait incelemiş olduğumuz eserler arasında 17. yüzyıla ait sak mecmularından Hacibzade Mehmed b. Mustafa b. Mahmud el-İstanbulî'nin (ö. 1100/1689) *Bidaâtü'l-bükkâm fî ibkâmi'l-akâm* adlı eserinde de Ali Haydar Efendi'nin eserinde olduğu gibi ilm-i şurût, ilm-i şurûtun farklı adları, ilm-i şurûtun unsurları ve ilm-i şurûta dair temel bilgiler yer almaktadır.

8. Ali Haydar Efendi'nin eserinde davaların muhakeme usulü ve zabtı, şer'îyye ve nizamiye mahkemelerinde davaların nasıl icra ve temyiz edildiğine dair bilgi verilmektedir. Ayrıca bu bilgilerin yanı sıra söz konusu bölümde Ali Haydar Efendi davaların çeşitleri hakkında bilgi vermekte daha sonra da dava sonucunun nasıl kayda geçirileceğini

⁷¹ 18. yüzyılda kaleme alınmış şurût eserlerinden biri olan Debbâğzade Numan Efendi'nin yazdığı *Tuhfetu's-sukûk* adlı eserin başlangıcındaki dua kısmı ve içindekilere dair bilgiler Arapça yazılmış olup geri kalan bölümlerin dili Türkçe'dir. Eserin belge çeşitleri dikkate alınarak yazılması dikkat çekicidir. Eserin bölümleri şunlardır: Hüccet çeşitleri ve vakfiyeler, ilâm çeşitleri, ma'rûzat çeşitleri, müraselât çeşitleri, imza ve dibace çeşitleri. İnceleyebildiğimiz kadarıyla bu eser içeriği bakımından kendinden önce yazılmış eserlerden bir hayli farklıdır. Bu eseri diğerlerinden ayıran bir diğer yönü ise eserin basılan ilk sak mecmuası olmasıdır. Eser ilk olarak hicri 1248 yılında Matbaaa-i Amire, ardından 1259 yılında Daru't-Tibaâtü'l-Aliye tarafından basılmıştır. Başında her belgenin adı yazılan otuz bir sayfalık fihristin yer aldığı her iki baskı 417 sayfadan müteşekkildir.

açıklamaktadır. Başka bir bölümde ise Ali Haydar Efendi, şer'iyye ve nizamiyye mahkemelerinin davaları icra ve temyizi birbirinden çok farklıdır çünkü mahkemeler zamanla davaları görme hususunda birçok değişim yaşamıştır demektir. İncelediğimiz Osmanlı döneminde yazılmış sak mecmualarının hiçbirinde bu konulara dair bilgiye rastlayamadık.

9. Ali Haydar Efendi'nin eserini Tanzimat'tan önce kaleme alınan diğer eserlerden ayıran diğer bir fark ise, bu eserde şer'iyye ve nizamiye mahkemeleri hakkında bilgi verilmesidir. Ali Haydar Efendi'yle aynı dönemde yaşamış Şevkî'nin eserinde de mahkemeler hakkında bilgi verilmektedir fakat iki eserde verilen bilgiler birbirinden farklıdır. Mesela Şevkî'nin eserinde şer'iyye mahkemelerinden ziyade, nizamiye mahkemelerinde tutulan defterler hakkında bilgi verilmektedir. Ali Haydar Efendi'nin eserinde ise şer'iyye ve nizamiye mahkemelerinin görev ve yetkilerine dair bilgiler verilmektedir.

10. Ali Haydar Efendi'nin eserini diğerlerinden farklı kılan bir diğer unsur ise bu eserde vesikaların nasıl yazılması gerektiğine dair bilgi veriliyor olmasıdır. Ayrıca Ali Haydar Efendi eserinde, vesikaların yazım tarzının ve üslûbunun nasıl olması gerektiğini anlatmakta, vesikaların yazımıyla ilgili önce temel hususları anlatıp sonra bir belge türünü verip sadece onun yazım tarzı hakkında açıklama yapmaktadır. Mesela Ali Haydar Efendi belgelerin yazımıyla ilgili temel hususlardan bahsettikten sonra ilâmların düzenlenişi hakkında bilgi vermektedir. Bir ilâm hangi hususları içermelidir, nasıl düzenlenmelidir, hangi hususları içermezse muhtel olur, bu gibi konular eserde ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

11. Eserin dikkat çeken bir başka özelliği de şer'î vesikaların bozuk olma sebepleriyle ilgili ayrıntılı bilgi vermesidir. Ali Haydar Efendi eserinde şer'î vesikaları bozan şeyleri anlattıktan sonra, bozuk olan belge türlerine örnekler verip bunların neden bozuk olduklarını açıklamaktadır.

12. Ali Haydar Efendi eserinin son bölümünde Osmanlı Devleti kadıları tarafından düzenlenen mahkeme ilâmlarının sıhhat durumlarını incelemektedir. Ali Haydar Efendi, kadıların düzenlediği bu ilâmlardan bazılarının bozuk olduğunu tespit etmekte ve bozuk olma sebeplerini tek tek açıklamaktadır. Bu bölümde ayrıca nizamiye mahkemelerince verilen bazı ilâmların hâlelâtı hakkında bilgi vermektedir. Bunların yanı sıra Ali Haydar Efendi "Mahkeme-i Temyiz İlâm-ı Fekerât-ı Hükmiyyesi" başlığı altında temyiz mahkemesinin ilâmlarını da incelemektedir. Ali Haydar Efendi'nin eserinden önce yazılmış, incelediğimiz diğer eserlerde bu bilgilere rastlanılmamıştır.

Sonuç

Sonuç olarak bu makalede Ali Haydar Efendi'ye ait olan fakat bu zamana kadar tespit edilemeyen bir eserin mevcudiyeti ortaya konulmuştur. Nitekim Ali Haydar Efendi'nin hayatıyla ilgili yapılmış çalışmalarda, eserleriyle ilgili bölümlerde, şurû ilmine dair eserlerinden sadece *Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi* adlı kitabı hakkında bilgi verildiği, fakat diğer eseri olan *Kitâbü'l-mebâhisi'l-mübimme fi't-tatbikâti's-şer'iyye ve'l-hukûkiyye* adlı eserinin ise birçok kişi tarafından fark edilemediği ve hatta Ali Haydar Efendi'ye nispet edilen böyle bir eserin olmadığına yönelik ifadeler tespit edilmiştir. Bu makalede adı geçen eserin mevcudiyeti kesinleştirilmiş ve analizi yapılmıştır. Ali Haydar Efendi'nin söz konusu bu eserinde, şurû ilmi hakkında Osmanlı'nın hem klasik hem de Tanzimat sonrası dönemine dair bilgiler yer almaktadır. Bu açıdan Ali Haydar Efendi'nin eserinde şurû ilminin, Osmanlı'nın her iki dönemdeki durumunu görmek mümkündür. Eserde birçok örnek belgeye yer verilmesi de eserin dikkat çeken özelliklerinden biridir. Yine söz konusu eserde, Osmanlı döneminde yazılmış diğer birçok kitapta yer almayan bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca *Mecelle* şârihi olması hasebiyle, Ali Haydar Efendi, bu kitabında birçok meseleyi *Mecelle*'yle mukayeseler yaparak açıklamaktadır. Eserin son bölümünde ise Ali Haydar Efendi, Osmanlı döneminde kadıların verdiği bazı ilâmları incelemekte ve bu ilâmların muhtel (bozuk, hatalı, eksik) olanlarını tespit etmektedir. Bu durum da esere ayrı bir önem kazandırmaktadır.

Yapılan incelemeler sonucunda Osmanlı döneminde şurû ilmine dair birçok eser yazıldığı tespit edilmiştir. Fakat tespitlerimize göre Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar sürekli değişime uğrayan şurû ilmine dair literatür Ali Haydar Efendi'nin *Kitâbü'l-mebâhisi'l-mübimme fi't-tabikâti's-şer'iyye ve'l-hukûkiyye* adlı eseriyle son bulmuştur. Ali Haydar Efendi Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış ve şurû ilmine dair son eseri yazmış bir hukukçudur ve neticede Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle birlikte gerek tarihî süreç olarak, gerekse uygulama bakımından şurû ilmi hayatîyetini yitirmiştir.

Kaynakça

Aktaş, Ayşe. *Osmanlılar'da Şurûl İlmi: Ali Haydar Efendi Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2017.

Atalar, Münir. “Şer‘iyye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe: Şer‘i Mahkeme Sicilleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4(1980): 303-328.

Berki, Ali Himmet. *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*. İstanbul: Hikmet Yayınları. 1982.

Gayretli, Mehmet. *Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008.

Haydar, Hoca Eminefendizade Ali, *Kitâbü'l-mebâbisi'l-mühimme fi't-tatbikâti's-şer'iyye ve'l-hukûkiyye*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası. 1340.

Haydar, Hoca Eminefendizade Ali, *Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi*. İstanbul: Matbaa-i Asriyye. 1333.

Haydar, Hoca Eminefendizade Ali. *Dürrü'l-hükkâm şerhu mecelleti'l-ahkâm*. İstanbul: Hukuk Matbaası. 1330. I-IV.

Kenanoğlu, M. Macit. “Nizamiye Mahkemeleri”, *DİA*. XXXIII, 185-188.

Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı. 1994.

Mardin, Ebul'ula. *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 2009.

Şentop, Mustafa. “Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 1(2006): 87-105.

Uđur, Yunus. “Şer'iyye Sicilleri”. *DİA*. XXXIX, 8-11.